

Література

1. Скрипник Л. Стрибати в гречку. Кучму дати // Мовознавство. – 1968. – №5. – С. 76–80.
2. Скрипник Л. Ні кола, ні двора // Мовознавство. – 1968. – №1. – С. 56–57.
3. Скрипник Л. Про вислови “топтати ряс”, “від дошки до дошки” // Мовознавство. – 1967. – №4. – С. 85–86.
4. Скрипник Л. // Енциклопедія “Українська мова”. – К., 2000. – С. 560.

*Ірина Прядко**

Інститут української мови НАН України (Київ)

ГРИГОРІЙ МИХАЙЛОВИЧ УДОВИЧЕНКО
(1917 - 2003)

Григорій Михайлович Удовиченко – доктор філологічних наук, професор – належить до тих відомих мовознавців, які основну свою наукову діяльність присвятили питанням лексикології та лексикографії, зосередивши увагу здебільшого на фразеологічних та фразеографічних проблемах.

Народився Г. М. Удовиченко 31 січня 1917 року в місті Костянтинограді (згодом Красноград) Харківської губернії в сім'ї коваля. Батько працював у приміській економії, мати була домогосподаркою. Після революції родина Удовиченків, одержавши земельний наділ у селі, переїздить на Полтавщину і невдовзі повертається до міста Краснограда, де хлопець закінчує 1932 року школу-семирічку й розпочинає свою трудову діяльність.

Він навчається токарному ремеслу і, працюючи токарем по металу, відвідує II курс робітфаку при Красноградському педтехнікумі, який згодом було переведено до м. Полтави. Після закінчення IV курсу 1938 року Григорій Михайлович вступив на мовно-літературний факультет Полтавського педінституту й до початку Великої Вітчизняної війни закінчив три курси.

У серпні 1941 року Г. М. Удовиченко добровільно пішов до лав Радянської Армії. Зі званням лейтенанта юнак закінчив Київське піхотне училище, евакуйоване тоді в місто Ачинськ Красноярського

* © О. Прядко, 2005

краю, певний час працював з курсантами. На фронті Григорій Михайлович командував кулеметною ротою, був помічником начальника штабу полку. Одужавши після поранення, він знову повернувся на бойові позиції, працював у штабі дивізії. У 1941–1945 роках майбутній учений воював у лавах II і IV Українських фронтів, з частинами Радянської Армії пройшов дорогами Румунії, Угорщини, Польщі, Чехословаччини. За це він нагороджений орденами Олександра Невського, Вітчизняної Війни II ступеня та медалями.

Після демобілізації Г. М. Удовиченко спрямовує свої сили на студентські студії: склавши різницю в програмах Полтавського педінституту та Харківського держуніверситету ім. О. М. Горького, продовжує навчання вже в університеті й закінчує 1948 року його філологічний факультет.

Недовгий час Григорій Михайлович працював викладачем української мови та літератури в Красноградському педучилищі, а 1950 року вступив до аспірантури при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, де під керівництвом відомого вченого В. С. Львіна успішно захистив 1954 року кандидатську дисертацію на тему “Мовні засоби гумору в українській радянській комедії”. По закінченню аспірантури кандидат філологічних наук був призначений на роботу педагогом кафедри української мови Ужгородського університету.

Протягом 1956 – 1965 років Григорій Михайлович Удовиченко працює старшим науковим співробітником відділу лексикології та лексикографії Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Окрім здійснення теоретичних досліджень у цій галузі, на нього було покладено виконання обов’язків завідувача лексичної картотеки. Складність та відповідальність цієї роботи може засвідчити хоча б той факт, що вона в майбутньому забезпечила картотечними матеріалами створення 11-томного Словника української мови – фундаментальної праці, першого тлумачного словника української мови, удостоєного Державної премії СРСР.

Нагальна й найголовніша робота полягала в постійному поповненні картотеки новими надходженнями, про що неухильно і повсякчас дбав Григорій Михайлович. Саме він організував виготовлення карток з допомогою ротатора, слідкував за їх ретельним упорядкуванням, відтак налагодилася чітка реєстрація та точний облік улитих карток.

Як стверджував учений, “картотека має дати відповідь на кожне питання, пов’язане з тим чи іншим словом, що вживається в будь-якому стилі сучасної літературної мови українського народу” [5]. Необхідно було, щоб вона надалі поповнювалася не лише відсутніми словами, а й новими значеннями, формами, якомога ширшим колом семантичних різновидів уже наявних у картотеці слів, особливо – термінами, а також стійкими словосполученнями, які на той час були слабо представлені в її складі.

З огляду на це, очолюючи картотечну групу, Г. М. Удовиченко упорядкував широку ґрунтовну, детальну “Інструкцію до виписування матеріалів для лексичної картотеки Інституту мовознавства АН УРСР”, розмножену ротаторним способом, принципи якої використовуються і тепер для розкреслювання картотечних матеріалів.

Положення Інструкції стосувалися добору слів (в основному залежно від частини мови, походження слова чи його будови), також тексту цитати, оформлення картки і враховували багато найрізноманітніших особливостей. Автор-упорядник звертає пильну увагу розписувачів, наприклад, на префіксальні та суфіксальні іменники типу *розсуд, присмак, зажура, щастячко* тощо, іменники дієслівного походження на *-ня, -ття*; присвійні та субстантивовані прикметники (*братів, сестрин, старий, молода*), короткі й нестягнені форми прикметників і дієприкметників (*твердая криця, ниво непополитая*); а при виписуванні займенників – на випадки їх стилістичного вживання, як наприклад, у ролі логічно фіктивних підметів (– *І що то воно за мати, коли йде на сина жалітися, – піддає Лушня огню Чіпці (Панас Мирний)*) тощо. З числівників автором рекомендувалося виписувати усі випадки паралельних форм їх зв’язку з іменниками, збірні, всі незвичайні форми складених числівників, наприклад, *сорок і чотири* поряд із звичайними – *сорок чотири*.

Крім іншого, упорядник наголошує на необхідності особливо уважно виписувати сполучники, щоб у такий спосіб максимально представити в картотеці картину різноманітності їх семантичних відтінків, і при цьому зазначає відмінності можливих конструкцій. Серед положень розробленої Інструкції – обов’язкове виписування вигуків, а також усіх без винятку фразеологічних зворотів будь-якого походження окремо на кожний компонент.

Як при суцільному, так і при вибіркового розписуванні велика увага в роботі приділялася контексту, адже тільки в ньому виразно

розкривається значення слова – чи то поширеного у мові, чи рідко вживаного, а чи багатозначного, діалектного терміна. Особливо контекст необхідний для образно вжитого слова та для сталого словосполучення. Саме тому автор-упорядник ставив суворі вимоги щодо інформативності та закінченості виписуваної цитати. Основні з них стосувалися її обсягу та змісту, особливостей скорочення, передбачали наявність у тексті уточнювальних вставок – власних та географічних назв, вказівки на професію, уточнення ряду прислівників – обставин місця.

Від розписувачів вимагалося належне оформлення картки-цитати, особливо це стосувалося правильної форми реєстрового слова, способів подання фразеологізмів та складних слів, необхідною умовою було також бездоганне технічне оформлення запису цитати на картці, що передбачало півтора десятка різноманітних зауваг. До них належать і розроблені Г. М. Удовиченком принципи детальної паспортизації карток – правила посилання на джерело із зазначенням назви твору чи збірки відповідного автора, тому, року видання та сторінки.

Неухильне дотримання всіх зазначених у робочій Інструкції принципів було запорукою систематичного і якісного поповнення лексичної картотеки новими матеріалами, а отже, сприяло якнайповнішому відображенню лексичного фонду української мови для задоволення теоретичних і практичних потреб лексикографії та інших підрозділів лінгвістики.

На жаль, виробничих потужностей було недостатньо для втілення ширших картотечних задумів ученого, про що 1962 року він з жалем писав: “Інститут не має можливості забезпечити розгортання роботи з підготовки матеріалів на ротаторі для комплектування картотек різних типів” [1].

За його керівництва при лексичній картотеці була створена Картотечна рада, до складу якої входили провідні співробітники всіх відділів Інституту мовознавства. На її засіданнях члени Ради рекомендували творчі здобутки авторів, періодичні видання та різноманітні інші літературні джерела, які варті бути представленими в лексичній картотеці.

Як свідчать архівні матеріали, 1963 року сумлінна робота картотечної групи була відзначена дирекцією Інституту: “За оперативне і доброякісне забезпечення словника картотечними матеріалами відзначити грошовою премією ст. н. співробітника Удовиченка Г. М.,

ст. лаборантів Радченко Є. М. та Дудко Д. С.” [1] (ідеться про багатотомне видання Словника української мови).

Напружена й відповідальна праця в картотеці часом ставала на заваді розробленню теоретичних мовознавчих проблем, а науковець уважав за необхідне постійно і невпинно підвищувати власний кваліфікаційний рівень. Тому неодноразово вчений навіть звертається до дирекції з проханням увільнити його від цих обов’язків або ж надати творчу відпустку для завершення теоретичних досліджень, як-от: “За характером дорученої мені роботи я повністю позбавлений можливості займатися науковою роботою” [1]. Утім, дбаючи про доручену справу, усвідомлюючи її виняткову важливість, Григорій Михайлович при цьому запевняв: “Ця короткочасна моя відсутність не позначиться на роботі картотечної групи. Робота в існуючих масштабах буде забезпечена моїми заступниками” [1].

Та все ж, незважаючи на обставини, учений завжди наполегливо працював над теоретичними проблемами мовознавства. Саме в цей час з використанням фондів лексичної картотеки ним започатковані засади створення теорії словосполучень, зокрема фразеологічних, які стали предметом подальших його досліджень.

Дев’ятилітня праця Г. М. Удовиченка в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні залишила помітний слід: тій налагодженій роботі в картотеці, яка існує і тепер, слід завдячувати передусім саме Григорієві Михайловичу – першому керівникові повоєнного часу, скромному, сумлінному трудівникові лексикографічної науки.

Узагалі мовознавча спадщина Г. М. Удовиченка налічує близько сотні позицій.

На початку наукової діяльності в колі його зацікавлень було здебільшого вивчення індивідуального стилю українських письменників: Петра Гулака-Артемівського, Михайла Андрелли, Івана Карпенка-Карого, Миколи Томчания, Івана Чендея, Олександра Корнійчука, у пізніший час – Бориса Олійника.

Науковець також досліджував стиль народних дум, використання лексики й фразеології в українській драматургії 30–40-х років ХХ ст. Свої спостереження над використанням письменниками лексичного багатства української мови дослідник узагальнив у теоретичних працях “Заметки о слоге писателя” та “Деякі питання стилю письменника”.

Утілення основного науково-теоретичного проекту, розпочатого під час роботи в лексичній картотечній групі, здійснене Г. М. Удовиченком

у монографії “Словосполучення в сучасній українській літературній мові”, виданій 1968 року, та захищеній 1969 року докторській дисертації.

У монографії досліджено вільні словосполучення сучасної української літературної мови щодо їхнього співвідношення зі словом, другорядними членами речення, з реченням, синтагмою, фразеологічно зв'язаними словосполученнями, а також структурно-семантичні типи вільних словосполучень у зіставленні з аналогічними сполуками російської мови.

Крім того, напрацювання лінгвіста при вивченні теоретичних проблем синтаксису словосполучень знайшли своє відображення в публікаціях на сторінках вітчизняних і зарубіжних видань. Це статті загальнотеоретичного характеру, як-от: “Словосполучення як предмет дослідження в українському мовознавстві”, і вужчого спрямування. В останніх автор визначає структурно-семантичні типи словосполучень в українській мові, а також у слов'янських мовах загалом та східнослов'янських зокрема; аналізує окремі групи словосполучень – адвербіальні та деякі дієслівні; торкається проблеми відношення детермінації та індетермінації у словосполученнях; досліджує інтонацію словосполучень. Його цікавлять також питання співвідносності словосполучення з різними типами мовних одиниць. Усі ці лінгвістичні проблеми висвітлені у 12 публікаціях, уміщених у різних наукових виданнях.

Другим важливим мовознавчим аспектом наукової діяльності Г. М. Удовиченка було розроблення теоретичних засад фразеології української мови, а також її лексикографічна інтерпретація. Варто зауважити, що Григорій Михайлович – один з перших науковців, які започаткували дослідження фразеології в Україні. 1961 року теоретик-фразеолог оприлюднює свої “Принципи укладання словника фразеологізмів”, потому, у різний час, відображає власні знахідки в цій галузі у статтях “Предмет фразеології та семантичні типи фразеологізмів”, “Новий крок у науку фразеологію”, “Предмет фразеології и признаки фразеологизмов (на материале украинского языка)”, а також у вступній теоретичній статті до двотомного “Фразеологічного словника української мови”. Грунтовне вивчення окремих проблем фразеології лінгвіст засвідчив у статті “Прогресивна і регресивна деривація в системі фразеологізмів”, опублікованій 1984 року в журналі “Мовознавство”.

Однак найпомітнішими серед його наукового доробку в цій галузі є лексикографічні праці – “Словник українських ідіом” (1968) та вже згадуваний “Фразеологічний словник української мови” у двох томах (1984).

“Словник українських ідіом” – плід багаторічної праці лексикографа. Він уміщує понад 2200 фразеологічних висловів, притаманних українській мові. Поряд із широко відомими приказками, прислів'ями, постійними порівняннями словник містить чимало рідкісних ідіоматичних висловів, знайдених у текстах українських письменників. У словнику послідовно витлумачено всі зібрані в ньому вислови, визначено значення та проілюстровано прикладами з літературних джерел особливості їх уживання.

Фундаментальним виданням є “Фразеологічний словник української мови”, де в алфавітному порядку за першим компонентом розміщено фразеологізми у широкому розумінні, на відміну від попередньої лексикографічної роботи, – ідіоми, фразеологічні вислови, фразеологічні сполучення та синтаксично сталі словосполучення (за класифікацією автора). У словнику, крім тлумачень, також подані граматичні, функціональні та стилістичні ремарки, варіанти фразеологічних одиниць, синонімічні ряди та ілюстрації з текстів. Семантичні й варіантні різновиди подані біля основного, найпродуктивнішого в мові фразеологізму. За допомогою ремарок вказано форми граматичного зв'язку з елементами, що поширюють фразеологізми, визначено синтаксичні функції фразеологічних одиниць у висловленні тощо.

Наукова діяльність ученого тісно пов'язана з педагогічною. Не залишаючи науково-теоретичних досліджень, Г. М. Удовиченко з 1965 року переходить на постійну роботу до Київського педінституту (тепер Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова). Спершу доцент кафедри української мови, невдовзі він – декан філологічного факультету, в 1973-76 роках – проректор з наукової роботи. З 1976 року Григорій Михайлович професор кафедри української мови.

Він викладав майбутнім педагогам курси загального мовознавства, порівняльної граматики української і російської мов, сучасної української літературної мови. А ще до своєї педагогічної діяльності Григорій Михайлович залучає власні вагомні наукові здобутки. Крім згаданих мовознавчих дисциплін, обов'язкових у навчальному процесі,

він пропонує увазі студентів спецкурси з історії науки про мову, з теоретичних основ фразеології, із синтаксису словосполучень української мови.

Із наміром прищепити молоді любов до науки лінгвістики, спонукати студентів до наукової роботи професор майстерно керує спецсемінарами з фонетики та фонології, фразеології, фразотворення. Студенти спеціальних відділень філологічного факультету в цей час навчаються методу статистичного аналізу при вивченні фонем, досліджують фонологічні позиції голосних фонем в українській мові, здійснюють аналіз їх частотності; вивчають засоби фразотворення в українській мові та, як майбутні педагоги, особливості вивчення цих засобів у середній школі. Під керівництвом досвідченого фразеолога студенти також обговорюють принципи класифікації фразеологічних одиниць, їх стилістичне використання у творах українських письменників, а бажаючи відвідують студентський науковий гурток з проблем фразеології, засідання якого вів також Григорій Михайлович.

Читаючи лекції студентам, мовознавець не втрачає пильної уваги до наукових проблем, продовжує працювати над ними – створює два посібники із загального мовознавства, широко використовувані в навчальному процесі. У посібнику “Загальне мовознавство: історія лінгвістичних учень” (1980) подано поняття про структурні компоненти мови як об’єкта мовознавства, висвітлено історію лінгвістичних учень наукових центрів стародавніх цивілізацій, періоду середньовіччя та епохи Відродження, XVI – XVIII і XIX століть; особливу увагу приділено питанню розвитку науки про мову у XX столітті. У монографії також детально схарактеризовано всі періоди розвитку лінгвістики, її розгалуження на школи та напрями.

Г. М. Удовиченко збагатив філологічну науку також дослідженнями зі структурної лінгвістики, етнолінгвістики, вивченням питань сутності мови, наукового потенціалу педагогічної вищої школи, виклавши свої міркування й висновки на сторінках тематичних збірників кафедри та в газеті “Радянська освіта”.

Григорій Михайлович був талановитим педагогом і наставником, зробив значний внесок у підготовку кадрів вищої кваліфікації. Він здійснював наукове керівництво дисертантами, дипломантами, теоретичною роботою старшокурсників, які з успіхом виступали на студентських наукових конференціях; часто головував у Державних екзаменаційних комісіях ВНЗ. Також учений виступав офіційним

опонентом на захистах кандидатських і докторських дисертацій, брав участь у спеціалізованих радах. Неодноразово професор читав лекції для вчителів столиці й області, а 1962 року за проведення на високому науковому рівні занять на курсах перепідготовки вчителів м. Києва його відзначили подякою в наказі міськвн. 1967 року Г. М. Удовиченко був відряджений до Польщі для читання курсу лекцій учителям української мови і літератури польських шкіл, а 1969 року він навчав мови студентів у Чехословаччині.

Багаторічна наукова, навчально-методична та виховна діяльність Григорія Михайловича Удовиченка відзначена почесним званням Заслужений працівник вищої школи УРСР, високими професійними нагородами – медаллю А. С. Макаренка, значком “Відмінник народної освіти УРСР”.

Будучи чесною, чуйною і надзвичайно порядною людиною, маючи лагідну вдачу, Григорій Михайлович користувався любов'ю і пошаною в наукових колах, серед колег-педагогів і серед студентів.

Література

1. Архівні матеріали Інституту української мови НАН України.
2. Архівні матеріали Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.
3. Загальне мовознавство: історія лінгвістичних учень. – К.: Вища школа, 1980.
4. І воїни, і педагоги. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2000.
5. Інструкція до виписування матеріалів для лексичної картотеки Інституту мовознавства АН УРСР, 1961.
6. Педагогічні кадри – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – № 13.
7. Проблеми граматики і лексикології української мови. Збірник наукових праць. – К., 2001.
8. Словник українських ідіом. – К.: Рад. письменник, 1968.
9. Словосполучення в сучасній українській літературній мові. – К.: Наук. думка, 1968.
10. Фразеологічний словник української мови: У 2 т. – К.: Вища школа, 1984.